

■ Almaz Ülvü (BİNNƏTOVA)

Türk xalqları ədəbiyyat tarixinin müqayisəli öyrənilməsində böyük mütəfəkkir, türk ədəbi dilinin rəsmi olaraq tarixi yer almasında Əmir Əlişir Nəvainin irsinin rolu ondan ibarətdir ki, orta ədəbiyyatların dəyəri və tarixi əhəmiyyətini məhz bu dahi şəxsiyyətin əsərlərini bir-bir təhlil etmək də yetərlidir. Bu mənada Əlişir Nəvainin elmi-filoloji və nəsr əsərlərinin qısa məzmununa nəzər salmaq istədik. Bu əsərlərin leksik dili, qrammatik quruluşu, fonetik ahəngi türk dillərinin qarşılıqlı müqayisə üçün nümunə olacaq ən böyük ədəbi faktordur.

Beləliklə, dahi mütəfəkkir Əlişir Nəvainin təhlil və araşdırma-ya cəlb etdiyimiz, ümumiyyətlə, 22 adda elmi-filoloji və nəsr əsərlərinin yazılma tarixini və qısa məzmun təsvirini aşağıdakı kimi sıralaya bilərik.

Əsərlərin adını orijinalda olduğu kimi, eyni zamanda, Azərbaycan dilində də verməyi məqsəduyğun bildik.

"Minacat" - "Allaha dua" - yazılma tarixi məlum olmadığından adına - məzmununa uyğun olaraq tədqiqatımızın Giriş xülasəsinə "Bizmillah" - deyərək "Minacat"ı ilk olaraq təqdim edirik. Amma, şairin yaradıcılığına, eləcə də əsərlərinin ruhuna uyğunluğu baxımdan "Minacat"ı şair ömrünün son vaxtlarında da yazdığını qeyd edə bilərik.

Beləliklə, "Minacat" - "Allaha dua" və ya "Allaha yalvarışlar" - Əsər Allaha xitabən yazılan ifadələrdən ibarət olub, məzmun və ifadə tərzini baxımından gözəl bir duyğu yaşantısıdır. "Münacat"ın dili - ruhaniyyət aləminin dərinliklərinə varan şairin insanlara tövsiyyəsi, nəfs toxluğu, insani hissələrin daim üst qatda yer alması və s. kimi mənəvi duyğuların insanlara aşılmasıdır.

1481-ci ildə yazılıb. "Vəqfiyyə" - 1481-ci ildə o, sufi görüşlərinin təsiri ilə dünya malına üz çevirərək, xeyriyyəçilik missiyasına başlayıb, bunu həyatının amalı bilərək, vəqf mülkünün təməlini yaratmışdı. Bu əmlakdan əldə edilən gəlirin əksəriyyəti təhsil müəssisələrinin, mehmanxanaların və dərvişlərin, qələndərlərin, kasıb-kusubların, yetim-yesirlərin ehtiyaclarını qarşılamağa, digər qismini elm və ədəbiyyatın inkişafı üçün sərf edib. "Vəqfiyyə", eyni zamanda, şairin özünün-özünə hesabatıdır.

1481-ci ildə yazılıb. "Ərbain" ("40 rubai"). Dahi filosof Əbdürrəhman Caminin "Hədisi-Ərbəin" adlı əsər üzərində çalışdığını bilən Əlişir Nəvai ustadının bu addımını yüksək dəyərləndirmiş və ondan izn alaraq həmin əsəri çatay türkçəsinə çevirməyi xahiş edir. Beləliklə, Ə.Nəvai imzası ilə türk ədəbi dilində yazılan "Hədisi-Ərbəin" əsərini

Ə.Caminin əsərinin mövzusunda götürsə də, eyni ildə, eyni şəkildə yazsa da, amma başqa bir ifadə ilə, dörd misralıq qitələr halında yazmışdır. Peyğəmbərə həsr olunmuş hədisləri əvvəl ərəbcə, daha sonra onların - hədislərin məna və mahiyyətini türk dilində yazılması səbəb olmuşdur.

1485-1488-ci ildə yazılıb. - "Tarixi ənbiya və hukəma" ("Peyğəmbərlər və hakimlər tarixi") adlı əsəri əslində, din tarixinə dair bir salnamədir. Əsər, peyğəmbərlərin tarixi və hakimlərin (hökmdarların) heyatından, hədislərə və müxtəlif tarixi mənbələrə istinadən nəsr şəklində yazılmış hekayətlərdən ibarətdir və 1485-1488-ci illərdə qələmə alınmışdır. Adından da görüldüyü kimi, əsərin məzmunu iki hissədən ibarətdir: Ənbiyə - Peyğəmbərlik tarixi və peyğəmbərlər haqqında və Hükəma - Hakimler (hökmdarlar - filosoflar) tarixi və onlar haqqında. Əsərin orijinallığı, dərinliyi - gözəl məziyyətlərindən biri də odur ki, qələmə aldığı bütün tarixləri və tarixi hadi-

ləri tarixi") əsərinin əsas mövzusu fars hökmdarları tarixini sülalələrə istinadən dörd (4) hissəyə bölərək tarixi təsvirini vermişdi: Pişdadilər, Keyanilər, Eşqanilər, Sasanilər. Əlişir Nəvai bu sülalələrdən olan - hakimiyyət taxtında bir-birinin ardınca (tarixi xronologiyaya əsasən) əyləşən padşahların hər birinin tərcümeyi-hal kontekstində hekayət və hekayətin sonunda dörd misralıq şeir parçası vermişdir. Əsərin yazılışı zamanı da sülalələr tarixi xronologiyaya əsaslanmışdır.

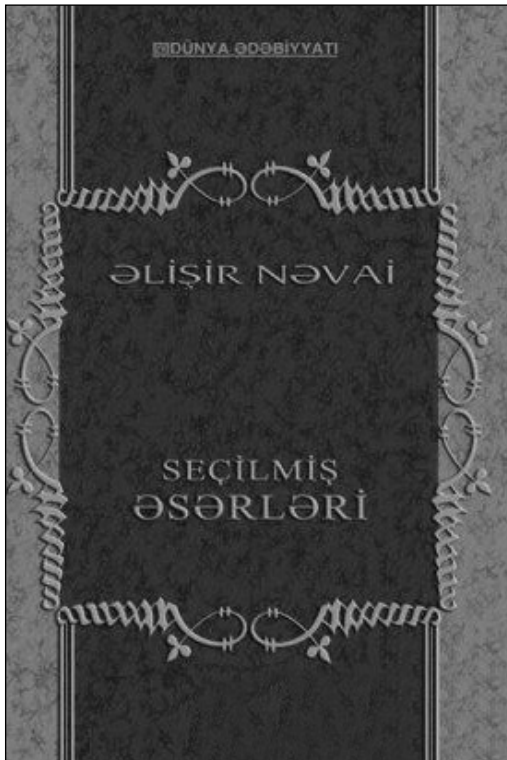
1491-1492; 1497-1498-ci illərdə yazılıb "Məcalis un-nəfais" ("Nəfis məclislər") XV əsr özbək elmi nəsrinin klassik əsəri sayılan bu əsər türk dilində yazılmış ilk təzkirə nümunəsidir. Əsər Həzrəti Xaqan Şahrüh Mirzənin şahlıq dövründən başlayaraq müəllifin

dövrünün ibrət götürüləsi məşhur kişilərindən sayılan Seyid Həsən Ərdəşir ömrünün axırında əsas dərvişlik yolunu tutaraq xəlvətə çəkilməmişdir. O bütün elmləri əxz edərək dünya dərkinde kamil insan timsalına çevrilmişdi.

1492-1494-ci ildə yazılıb. "Xəmsət ul-mutahayyirin" ("Beş heyret") adlı nəsr əsərini XV əsr

Əmir Əlişir Nəvainin elmi-filoloji və nəsr əsərlərinin tədqiqi məsələləri

sələri, hekayətləri "Quran-Kərim"dən götürdüyü ayələrlə əsaslandırmış, örnəyini məhz müqəddəs səmavi kitabımızla bağlamışdır. Amma Əlişir Nəvai qələminin qüdrəti, yanaşım tərzini orijinallığı, gözəl məziyyətləri, nəsihətəməz hekayətlərlə anlaşıqlı məzmununda yazılmışdır. Əsər sadə və anlaşıqlı bir dildə, rəvan və səlis üslubda, maraqlı və təsirli şəkildə rahat oxunur.

1485-ci ildə yazılıb. "Nəzm ul-cəvahir"ın ("Şeir cəvahirləri") qədim dini - tarixi məzmun daşıyan, əxlaqi dəyərləri özündə ehtiva edən süjeti vardır. Daha doğrusu, islam dininin ilk xəlifələrindən biri Həzrət Əliyə məhəbbət - ehtiram nişanəsi kimi dəyərləndirmək olar. "Nəzm ul-cəvahir" ("Nəzm cəvahirləri") əsəri Həzrət Əlinin "Nəsr inciləri" ("Nəsr ul-laoliy") toplusundakı nəzm şəklindəki hikmətlərin tərcüməsi əsasında yaradılmış rubailər məcmusudur.

1488-ci ildə yazılıb. "Tarixi muluk Əcəm" ("Əcəm məmləkət-

öz yaşadığı dövrə qədər Heratda, Xorasanda, Mərvdə, Məşhəddə, Xarəzmdə, Səmərqənddə, Azərbaycanda və digər şəhərlərdə yaşayan, əksəriyyəti də farsca yazan 459 şair və fəzil haqqında mükəmməl topludur. "Məcalis ün-nəfais"də məlumatlar illər, coğrafi məkanlar və səcərəçilik prinsipləri əsasında tərtiblənərək qələmə alınmış, bu əsər artıq o dövrün tam və gerçək ədəbi mənzərəsinin güzgüsü oldu. Təbii ki, zəngin mütaliə sahibi olan Ə.Nəvai özündən əvvəl yazılmış (ərəbi, farsı mükəmməl bildiyindən bütün mənbələri orijinaldan oxuyub) təzkirələrdən, ayrı-ayrı şair və alimlər haqqında yazılmış kitablardan, müasiri olduğu məşhur qələm sahiblərinin əsərlərindən, səyahətə çıxarkən görüşdüyü tanınmış alim və sənət adamlarından topladığı məlumatlardan da yararlanmışdır.

1491-ci ildə yazılıb. "Haləti Seyyid Həsən Ərdəşir" ("Seyyid Həsən Ərdəşirin tərcümeyi-hal və şəxsiyyəti") əsərində dövrünün böyük ziyalısının ömrü yolu vərəqlənmişdi. Seyid Həsənin kiçik yaşda oxumağa olan marağını, təmiz qəlbini və təvazökar əxlaqını, elmini, təsəvvüfi görüşünü, Baysunqur Mirzə zamanından ta Əbulqasım Baburun hökmdarlığına qədər - 40 il sultanlar və şahzadələr xidmətində çalışdığından bəhs edir. Seyid Həsən Ərdəşir Əlişir Nəvainin dostu, məsləkdaşı və atası qədr saydığı - ehtiram bəslədiyi müəbbiyəsi (təbiyyəti) olmuşdur. Ona görə də şairin ruh təbiyyəsində, əxlaqi görüşlərində, təriqət yolunda bu şəxsin böyük təsiri Nəvaini ömrü boyu izləmişdir. Dünyanın maddi və mənəvi çəkisini gözəl dərk edən,

Şərq ədəbiyyatının görkəmli mütəfəkkiri, filosofu, şairi, şeyxülislamı Əbdürrəhman Camiyə ithafən onun vəfatından sonra - 1492-1494-cü illərdə qələmə almışdır. Bu dərdi - ağır itkini onun xatirəsinə "Xəmsət üt-mütəhayyirin" adlı risalesini yazmaqla ehtiramını ifadə etmişdir: həm də onu kimliyini bir daha insanlara tanımaq, onunla bağlı xatirələrdən bir neçəsini sözə düzmək, məktublaşmalarını, ədəbiyyat-elm-irfan tarixinə təqdim etdiyi əsərləri bir-bir sadalamaqla ideya-estetik dəyəri açmaq və nəhayət, piri ustadının son günlərini, onun matəm mərasimini, sonda isə onun ölümünə yazdığı mərsiyeni təqdim etmək məqsədində olub. Girişdən sonra əsərin əsas quruluşunu beş hissədə verməklə - Müqəddimə, birinci, ikinci, üçüncü məqalətlər və Xatimədən ibarət olduğundan "Xəmsət üt-mütəhayyirin" ("Beş heyret") adlandırmışdır.

1492-ci ildə yazılıb. "Mizan ul-əvzan" ("Vəznlərin tərəzisi") risalesində yalnız əruz elmindən bəhs edilir və türkcə yazılıb, Əruz elmi türk şeiriyyətinin əsasında şərh olunur. Əlişir Nəvai bu əsərini yazarkən əvvəlki ədəbiyyatşünas ustadların əsərlərini ehtiramla adlarını çəkir, mükəmməl bir mənbələrdən də faydalanmağı unutmur. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi, xüsusən əruz elmi məsələlərinə həsr olunan bu əsər ümumtürk ədəbi nəzəriyyə tarixində özünəməxsus yeri olan elmi risaledir.

1493-ci ildə yazılıb. "Haləti Pəhləvan Məhəmməd" ("Məhəmməd Pəhləvanın tərcümeyi-hal və şəxsiyyəti") əsərində dövrünün məşhur mədəniyyət xadimlərindən biri, onun. gözəl insanın fəzilətlərdən söz açıq, xeyirxahlığında, nəcib xüsusiyyətlərindən söz açmış, onu özünə müəllim, ustad, bəhs edir.. Pəhləvan Məhəmməd xalq arasında "Kuştigir" - tək bətk döyüşdə şöhrət qazanmışdı.

Davami səhifə 21-də

Əmir Əlişir Nəvainin elmi-filoloji və nəsr əsərlərinin tədqiqi məsələləri

Əvvəli səhifə 22-də

Əlişir Nəvai ustadı Pəhləvan Məhəmmədin fiziki güclüliyünü də adının mənası kontekstində anladır. "Hətta onun kimi güclü insanlar 500, 1000 ildə bir dəfə doğulduğunu" da yazır. Əziz dostunun yüksək elmindən, ədəb-ərkanından, musiqi, tibb, şeiriyyət, ədəbiyyatşünaslıq sahəsindəki görüşlərini, astronomiya, islam hüququ haqqındakı geniş biliyindən, zəngin dünyagörüşündən söz açır.

1494-cü ildə qələmə alınmış "Munşəat" ("Məktubat") - görkəmli dövlət xadimi Əlişir Nəvainin 1485-1499-cu illər arasında yazdığı məktublarından ibarətdir. Bu məktubların məzmunu nəsihət, məsləhət ruhundadır. Məktublarda müxtəlif tarixi şəxsiyyətlərin adları, onların həyatı və fəaliyyəti ilə bağlı ibratamız cəhətlər də diqqətə çatdırılıb. Bu ruhda yazılmış məktubların məqsədi göndərilən ünvandakı şəxsi doğru-düzgün yola çağırışdır. Tədqiqata cəlb edilmiş nəsr əsər türkçə yazılmışdır. ("Münşəat" əsərini Nəvai farsca da yazmışdır, təəssüf ki, əsərin farsca olan nüsxəsi əlimizə yetməmişdir).

1495-1496-cı illərdə yazılıb. "Nəsaim ul-məhəbbət" ("Nasoyim ul-muhabbat min shamoyim ul-futuvvat") türk təzkirəçilik tarixində övliylər barədə ilk əsər hesab olunur. Ə.Nəvai Ə.Caminin "Nəfahət ül-üns" əsərini çağatay türkcəsinə çevirərək mətnləri yenidən xeyli dolğunlaşdırır və 152 məşhur sufi şair haqqında əlavələr edir. Beləliklə, əsərdə 770 sufi şair, elm-irfan əhli haqqında verilən mənbələrin hamısı yenidən nəzərdən keçirilmiş, hər bioqrafik hekayətə əlavələr edilmiş, bəzən hədislərlə, nəsihətlərlə zənginləşdirmiş, həmin şəxsin elmi-nəzəri yaradıcılığının, fikir dünyasının ən vacib xüsusiyyətini önə çəkmiş və şəxs - övliya haqqında mükəmməl qaynaq təqdim etmişdir. "Allah təalanın köməyi ilə bu müqəddəs işi başa vurdum. Həzrət Şeyx Fəridəddin Əttarin "Təzkirət ül-övliya" əsərindən bəzi məşhur şeyxülislamın, yüksək elmi hind övliyalının və bir çox başqalarının isimlərini bu əsərə əlavə etdim".

1498-1499-cü illərdə yazılıb. "Lisan üt-teyr" ("Quş dili") əsəri bəsirət gözü (ağıl-idrak gözü, təkəkkür gözü, qəlb gözü, ibrət gözü) ilə qələmə alınmışdır. Bu əsər, sözün tam mənasında dünyanı dərk hadisəsidir, nəfslə bağlı təsəvvüf bir dastandır. Mənəvi eşqin şövq və zövqündən təsirlənərək təsəvvüfün incəliklərini açıqlayan "Lisan üt-teyr" mərifət və irfan yolunun əsaslarına söykənir, öyrədir. Bütün hadisə və təfəsilatlar məcazi mənə daşdığından alleqorik xüsusiyyətə malikdir, əsas qəhrəmanları quşlardır. Baş qəhr-

rəmanları isə Simurq (anqa) və Hühüddür (şanapipik). Bunlardan əlavə 14 quş da iştirakçıdır, həmin quşlar əsərdəki hadisələrin daim mərkəzində görünən obrazlardır. "Lisan üt-teyr" əsərinin içindəki "Şeyx Sənan" fəslə bəzən ayrıca qissə kimi təqdim edilmişdir.

1499-cü ildə yazılıb. "Muhakimət ul-luğətəyn" ("İki dilin muhakiməsi") adlı əsərində "yetmiş iki növdən bəhs etməklə kifayətlənmək olar" - yazaraq Adəmdən sonra ilk yaranışdakı yetmiş iki millətə işarət edir. Və bu yetmiş iki dilin içində onun mənsub olduğu türk dilinin incəlikləri, zənginliyi, çoxcaqlılığı, çoxmənalılığı, bir sözlə, türkçülük ideologiyası, türk ədəbi dil fəlsəfəsi məsələsini tefərrüatı ilə diqqətə yetirməyi qarşısına məqsəd qoyub. Türk dilinin fars dilindən üstünlüyünü elmi-nəzəri əsaslarla, misallar kontekstindən şərh edir.

1499-cü ildə yazılıb. "Sirac ul-muslimin" ("Musəlmanların cırağı") islamın Türkünstan elində geniş yayılmağa başladığı dövrlərdə qələmə alınmışdır. Amma bütün ədəbiyyat - bilgilər ərəb, az qismi isə fars dilində idi. Nəvainin məqsədi islam ehkamlarını - qanun-qaydalarını xalqa öz dilində anlatmaq idi. Yeni, xalq islam əxlaqına anlamadığı ərəb dilində başa düşməyərək itaət etməkdənsə, öz dilində də bunları anlamasının gərəkliliyini çatdırmaq idi. "Musəlmanların cırağı"ni məhz bu nöqtəyə nəzərdən araya-ərsəyə gətirməyi özünə borc bilmişdi. Əsərin ən böyük özəlliyi, yeniliyi, fəlsəfi - estetik qayəsi məhz bundan ibarətdir. Ömrünün son zamanlarında, özünün də yazdığı kimi zəif, halsız vücudu ilə, amma ruhunu Allaha - islam peyğəmbərinə təslim etmiş şair xalqına, millətine, islam əhli sadə türk insanlarına bu borcunu da ödəyə bilmişdi.

1500-cü ildə yazılıb. "Məhəbbət ul-qulub" ("Ürəklərin sevgisi") əsəri mədəniyyət tarixində, ümumtürk ədəbiyyat tarixində ən ali əxlaq dərslidir, nəsihətlərlə dolu müdrik kəlamlardır. Əlişir Nəvai bu əsərində dövlət idarəçiliyi və ailə məişət məsələlərinə dair həyat təcrübəsini hekayələr şəklində oxucuya çatdırmışdır. Məzmunu - dahi mütəfəkkirin zəngin həyatı müşahidələri, bədii düşüncələri, dünya dərkinin fəlsəfi yekunundan ibarətdir. Eyni zamanda, bir sıra məsələləri - öz dövrünün ictimai-siyasi hadisələrini, hakim məfkurə (iqtidar ideologiyası) ilə arasında əlaqəsinin yeni şərhini verir.

"Risaleyi-tiyər andoxtan" ("Oxatma haqqında risalə") çox kiçik həcmdə (cəmi 675 sözdən ibarət) maraqlı bir əsərdir. Oxatma sənətinin tarixi, fəzilətləri və mahiyyəti, haqqında hədis və tam

dini rəvayətlərlə əhatələnmiş gözəl, oxunuşu su kimi axan, məzmunu ruhu aydınladan bir dastandır. Əsərdə bu dünyanın yaranışının fəzilətlərini - əməyin, zəhmətin, bu yolda çəkilən qayğının, halallığın gözəllikləri anladılır. Hər nə varsa, kim nə edir, nə iş görürsə, hamısı Allahın hökmündədir, Allahın xəbəri var, hər kəsə, hər işə yol açan, yol göstərən uca rəbbimizdir. Əsər sırf dini məzmun daşısa da, əxlaqi dəyərlər - insan oğlunun yer üzündə çəkdiyi zəhmətin halallığına işarədir. Ox atmanın fəzilətləri hədislər vasitəsilə anladılır.

"Sabat abhur" ("Yeddi dəniz") ərəb dili lüğətşünaslığı mövzusunda - izahlı lüğət olaraq yazılmış bir əsərdir. Müəllifin təkə türk dili uğrunda mübarizəsi deyil, fars dilində yaratdığı "Divan" və digər əsərləri deyil, həm də islamın türk dilində bədii və elmi şəkildə təbliği sahəsində böyük xidmətləri danılmazdır. Qurani-Kərimi, hədisləri ərəb dilindən fars, türk dillərinə tərcümə məsələsi böyük miqyaslı bir iş olduğundan lüğətə, həm də izahlı lüğətə o zamanlar nə qədər böyük ehtiyac olduğunu dövrün ab-havasını bilənlər üçün məlumdur. Bu əsər nədən "Yeddi dəniz" adlandırılıb? Çox sadə səbəb: "Yeddi dəniz" yeddi ərəb lüğət kitabına istinadən hazırlanmışdır.

Dahi mütəfəkkir Əlişir Nəvainin adlarını qeyd etdiyim bu əsərlərin elmi məzmununa görə belə bir təsnifatda qruplaşdırıla bilər.

I. Dil və ədəbiyyat əsərləri: 1. "Muhakimət ul-luğətəyn" ("İki dilin muhakiməsi"), 2. "Mizan ul-övzan" ("Vəznlərin tərəzisi"), 3. "Səbat abhur (sözlük)" ("Yeddi dəniz (sözlük)"))

II. Sənədlər: 1. "Vəqfiyyə", 2. "Munşəat" ("Məktublər").

III. Bioqrafik əsərlər: 1. "Haləti Seyyid Həsən Ərdəşir" ("Seyid Həsən Ərdəşirin tərcümeyi-halı və şəxsiyyəti"), 2. "Xəmsət ul-mutahayirin" ("Beş heyrət"), 3. "Haləti Pəhləvan Məhəmməd" ("Məhəmməd Pəhləvanın")

IV. Təzkirələr: 1. "Nəsaim ül-məhəbbət" ("Sevgi mehləri"), 2. "Məcalis ün-nəfais" ("Nəfis məclislər")

V. Tarixi əsərlər: 1. "Tarixi ənbiya və hukəma" ("Peyğəmbərlər və hakimlər tarixi") 2. "Tarixi mülük Əcəm" ("Əcəm mülkünün tarixi")

VI. Dini əsərlər: 1. "Ərbəin" ("40 rubai"), 2. "Nəzm ul-cəvahir" ("Nəzm cəvahirləri"), 3. "Lisan üt-teyr" ("Quş dili"), 3a. "Qisseyi Şeyx Sənan" ("Şeyx Sənan qissəsi"), 4. "Sirac ul-muslimin" ("Musəlmanlar cırağı"), 5. "Məhəbbət ul-qulub" ("Ürəklərin sevgisi"), 6. "Risoleyi tiyər andoxtan" ("Oxatma haqqında risalə"), 7. "Minacat" ("Allaha yalvarış duaları").